

Георѓи СТАРДЕЛОВ

РАХ CHRISTIANA, ИЛИ: БОЖЈИ ДОЖД ОД БУКВИ

IX век се смета за епохална пресвртница во историјата на Словените на Балканот. Во тој век, на чело со бранителите на иконите предводени од св. Јован Дамаскин, почна големата културна преродба на Византија и на народите што го сочинуваа византискиот комонвелт. Насекаде се креваат градби на манастири, на познати цркви и катедрали, а зографските тајфи почнуваат со нивниот фреско-живопис и иконопис. Се раѓа црковно сликарство дотогаш непознато. Од друга страна, во манастирот Полихрон, во Британија, во Мала Азија, каде што уште во VII в. имало стотици илјади словенски фамилии, св. Константин-Кирил Филозоф, веднаш по Хазарската мисија 861 г., ја создава првата словенска азбука – глаголицата. Се случува чудо. Врне божји дожд од букви. Еден неук словенски народ се буди и, сега веќе разбирајќи, почнува да пее. Веднаш потоа, по создавањето на првото словенско писмо, со преводите на Библијата се раѓа и новата староцрковнословенска книжевност, создавајќи свештенство што ќе проповеда на староцрковнословенски јазик. Византија израснува во култ и во култно место на овие простори. Расте нејзината голема привлечност за Словените, бидејќи таа го поддржа и надахна ширењето на христијанството кај Словените и воведувањето на словенскиот јазик во литургијата. Така беше сè подготвено да тргне големиот поход на глаголицата и на неа напишаните книги кон Моравија, со бројни ученици на чело со свв. Константин-Кирил и Методиј. Беа на почеток примени со љубов, а на крајот изгонети како робје.

Кога по неуспехот на Моравската мисија во 886 г. св. Климент доаѓа во нашите краишта испратен од кнез Борис, и откако во 893 г. бил поставен за словенски епископ, Охрид станува центар на словенската христијанска култура во Европа.

Во овој град-светлост (Лихнидос) и град-светост со своите цркви и катедрали; со своите фрески, икони и иконостаси; со својата глаголица; со своите црковни и државни великодостојници; со својот Климент, со својот Наум, со својот Самоил и неговата тврдина; со својата преубава „Света Софија“, во Охрид се ставени темелите на една нова словенска духовна средина.

Тука во *Свети Софија*, во ова светилиште на големите човекови молитви и исповеди, молепствија и вознесенија, познатите охридски архиепископи ги гово-

реа своите умни беседи за животот и смртта, за менливоста и минливоста на земниов свет; тука одсвонуваа поетските житија во слава на св. Климент. Тука, во нејзиниот олтарен простор опкружен од фрески на црковни великодостојници, од старозаветни и новозаветни композиции, од двата фриза на ангели кои како да летаат над нас, од портретите на цариградски, антиохиски, ерусалимски и александриски патријарси, архиепископи и епископи, но и од портретите на шесте римски папи; од првите портрети на св. Кирил Солунски и св. Климент Охридски; тука, во оваа таинствена атмосфера, не одсвонувал само старословенскиот црковен јамб туку одсвонувале со некоја небесна боја и псалмоподобни напеви, од првиот *Пенџикосџар* на св. Климент, грмеле литургиски текстови, житија, тропари, сите со пев исполнувани.

Се разбира, во нашите краишта процесот на пенетрација на византиската цивилизација се одвиваше на повеќе начини, со трговската размена, преку познатата византиска дипломатија, но, погледнато *grosso modo*, таа пенетрација најсилно се остваруваше со *Rex Christiana*, т.е. со ширењето на Евангелието и со византизација на словенската култура. Така, високиот углед на Византија на Балканот, особено во нашите краишта, надоаѓаше од привлечноста на христијанската религија, како религија на писмото. Нашите предци биле пленети кога се запознавале со Евангелието на својот мајчин јазик. Тие биле восхитени од божествената убавина на литургиската служба, во која пеењето наликувало на песната на ангелите. Тоа што тие тогаш духовно го приграбиле не можело да се спореди со ништо што виделе и чуле дотогаш. Тоа им носеше голема духовна среќа и ги освојуваше нивните срца и нивниот ум. Тие знаеја и длабоко чувствуваа од каде доаѓа таа убавина. Затоа го обожуваа и боготворија Константинопол, на кој му дадоа свое име Цариград, царски град. Се верувало дека неговата светост доаѓала од натприродните сили присутни во неговите ѕидини, дека во нив биле засидани остатоци на прочуените христијански свети места, дека е тој под непосредна заштита на небото. Тоа го симболизира најголемиот христијански храм што е некогаш изграден на светот, преубавата „Св. Софија“, во кој богослужбата, со својата прелесна убавина, била рајски восхит. Не знаевме, гледајќи ги библиските сцени живописани на нејзините ѕидини и слушајќи ја божествената литургија, му велеле мисионерите на Владимир во Киевска Рус кога тој требал да ја донесе одлуката за која вера да се одлучи, дали сме на небо или на земја!

По православниот религиски фактор, втор по ранг во ширењето на византиската цивилизација на нашиве простори беше новата книжевност, а со неа писмото и јазикот. И тука големата мисија на светите Кирил и Методиј била од епохално значење. Св. Константин-Кирил беше генијалниот изумител на глаголското писмо и на старословенскиот јазик, св. Методиј, пак, првиот што ја превел речиси сета Библија. Тој во предговорот на својот словенски *Еванџелисџар* ги објаснува принципите на својот превод од грчки на новиот старословенски јазик, за чија основа послужил словенскиот говор што бил во жива употреба кај Словените од Солунско, со позајмена и вградена грчка фразеологија во него. За поверодостојно да ги пренесе светите книги на словенскиот говор, Методиј вели дека решил нив да ги преведе не буквално, туку по смисла и значење, задржувајќи некои назални зборови од грчкиот јазик што немале старословенски еквивалент. На тој начин го збогатил новосоздадениот јазик. Така е создадена новата словенска јазична цивили-

лизација со вера дека нивниот јазик е свет. Тој стана патоказ на нивната сесловенска свест. Со тоа сите Словени јазикот на светите Кирил и Методиј го прифатија како божји дар, станувајќи свесни дека сите зборуваат не само ист јазик туку дека и сите се еден ист род. На таков еден наднационален јазик со единствена и иста црковна тематска содржина, пренесена од грчките литургиски книги, се создаваше наднационална книжевност – еден вид словенска верзија на византиската книжевност. Книжевните дела што во тоа време се создаваа во Бугарија, Македонија, Моравија, Србија, Хрватска, Русија, Чешка, Словачка, се разменуваа и се пренесуваа како единствена книжевност, која сите тие, без исклучок, ја чувствуваа како своја. Така се создаде заедничка словенска книжевност подеднакво блиска на сите и разбирлива за сите. Низ истиот јазик кој бил јасен и разбирлив за нив, се создаваше космополитскиот дух на словенската култура. Далеку пред Гете беше тоа антиципација на неговата *Weltliteratur*. Постепено, заедно со создавањето и пренесувањето на јазикот за потребите на словенските православни цркви, се пренесуваше и грчката химнографија и псалмографија, односно литургиската поезија, како највисоко достигнување на византиската усна уметност. Таа не се пишувааше за читање, туку за слушање. Тоа, пак, се одвиваше така што паралелно со зборовите се пренесуваа и мелодиите кои се користеа во богослужбата, а со тоа и принципите на византиското пеење и византискиот систем на нотното бележење. Во литургијата јазичниот говор го придружувал музички глас, со што се градела една неделива целост во црковната литургија, бидејќи византискиот неумски систем бил мошне едноставен. Се засновувал на осум гласови, од кои секој се состоел од по два разделени дијатонски тетракорда.

Химните, отсекогаш важни за Византија, добија нагласена улога во Утрнатата и во Вечерната. Со нив химнологијата се збогатуваше со нови поетски форми: на пример, на стариот *т̄ройар* му е додаден повеќестрофниот *кондак*, итн. Во формирањето на новите словенски цркви веднаш по Светото писмо голема улога одиграле литургиските книги, меѓу кои најважни биле литургиите на св. Јован Златоуст, на св. Василиј од Кесарија и др., познати како *Еухологион*, *Пенѿе-косѿарион*, *Хеирмологион* и *Окѿоехос*. Тие подоцна биле создавани како *жѿиѿиѿа на свѿѿѿиѿе*, во кои се опевало нивното христијанско јунаштво, што, според Оболенски, „го задоволувало копнежот на средновековниот човек по прекрасното и чудесното“¹. Така се создаваше старата црковна книжевност, која подоцна во себе ќе ги вклучи *визанѿѿискиѿе хроники*. На тој начин, со здобивањето на свој јазик и на своја книжевност, Словените, како што вели Оболенски, станале „нов народ“, или, како велел пророкот Исаија, кога „божјиот дожд од букви“ се излеал над Словените, тогаш се случил космички триумф: „На тоа му се радувале и пустината и исушената земја, се веселел пустошот и процутил како ружа. Процутил и изобилно се веселел, радувајќи се и потпевнувајќи. Тогаш на слепите им се отвориле очите, а на глувите ушите, куциот скокал како елен, а јазикот на немиот пропеал... Тие места ја виделе славата Господова и убавината на нашиот Бог“².

Но што се случуваше потоа?

¹ Димитри Оболенски: Византискиот комонвелт. Источна Европа 500–1453 (превел Драган Јакимовски), Скопје, 2002, 33.

² *Ibid.*, 342.

Во подоцнежните епохи единството на старословенскиот јазик постепено ќе се разбие. Бројните дијалекти кај разните народи на словенскиот свет ќе се развијат во посебни јазици. Тогаш доаѓа до негово опаѓање, па трновскиот патријарх Ефимиј (1375–1393) ќе бара, и со тоа ќе го поттикне процесот, да се напушти оддалечувањето од јазикот на светите Кирил и Методиј и да се отпочне со враќањето на сите словенски народи на нивниот еден и единствен јазик. Тој умен светител сметал дека чистотата на православната вера може одново да се воспостави само со надминувањето на националните разлики во црковнословенскиот јазик, со враќањето на нивниот заеднички извор – на јазикот на свв. Кирил и Методиј³. Но, за жал, тој процес тргнал во обратна насока, т.е. наместо до лингвистичко единство, дојде до јазично диференцирање на Словените, а подоцна и до нивни раскол, за повеќе никогаш јазично да не се обединат, а сè повеќе да се делат и да се разединуваат.

Кога почна нивната јазична диференцијација, тогаш кај сите нив се случи некој вид опсесија, која трае сè до денес, сите да трагаат по разликите меѓу себе. Она што ги обединуваше – единствениот јазик, токму тој подоцна, кај повеќето од нив, (ќе) стана фактор на нивното разединување. Својата универзалност и својот космополитизам ги трапаа за својата посебност. За среќа, таков не беше случајот со останатите уметности.

Универзалноста, на пример, на црковната архитектура и на црковното сликарство ја следеше универзалната праслика на светот. Црквата и системот на нејзиниот живопис, тие со право ги сметаа за праслика на Универзумот, на Космосот, на Вселената. Во структурата на црквата тие ја пресликуваа структурата на Космосот, односно на Вселената. Во нивната архитектонска форма (основата на впишан крст), над која се крева купола, се симболизира вселената, што значи дека таа била космолошки обликувана. Живописот исто така. И тој го открива и го симболизира сеопштото божјо царство на небото и на земјата со тоа што на врвот е Бог. На куполата и од неа опкружен од ангелите гледа на земјата Пантократорот. Под куполата на апсидалната конха св. Богородица се моли за човечкиот род, подолу се сцените од Христовиот живот на земјата, додека сосема долу, во т.н. трета најниска зона, се постолните икони во кои се насликани ликовите на светците. Во сето тоа се симболизира вселенската концепција на византискиот живопис создаван врз универзалноста и единството на православната вера. Така можеме да кажеме дека во средновековната уметност, како дел на византиската, се проникнуваат, во збита и неразлична форма, убавината и трансценденталноста, овоземноста и оназемноста, како нешто стилски кохерентно, единствено, трајно и неменливо. Универзализмот во сите уметности израсна во нејзина битна димензија. Тоа се виде особено со појавата на исихазмот, кој го зафати целиот Балкан, кога, како едно семејство, монасите, свештениците, граматичите, градителите и живописците ја формираа т.н. „исихастичка интернационала“. Сите тие одеа по земјите на Балканот „талкајќи поради Бога“ со својата „контемплативна молитва“ и тихование, познато како молитва на срцето, како длабока исповед на душата, како нов космополитски проект за единство на верата и на вселената.

Но и во универзалноста на византиската (вселенска) уметност имаше децениции. Па, како што единствениот старословенски јазик добиваше постепено

³ Ibid., 345.

локална и дијалектна боја, а подоцна локално и национално значење, станувајќи бугарски, српски, македонски, руски итн., така уметностите од византискиот комонвелт на Балканот создаваа т.н. национални стилски школи, но, сепак, на посебен начин се изразуваа универзалноста, вселеноста и космополитизмот на оваа уметност. Кога почнаа да се создаваат локални и национално фундирани јазични школи, па свои пиктурални и концептуални сликарски специфичности, и кога во XIX-от и XX-от век се поставија толку нестабилните граници на балканските држави, одеднаш изби во преден план фаталната *йосесивност*, како главна вредност во хиерархијата на балканската аксиологија. Стана, имено, побитно чие е и кому му припаѓа она што беше создавано заеднички низ столетијата. Почнаа пословичните балкански нарцизми и на Полуостровот се случи она што најмалку требаше да се случи – феноменологизацијата на т.н. мали разлики, па почнаа да се создаваат познатите балкански антагонизми меѓу јазиците на словенските народи и во светот на културата и уметноста, кои, пак, според своето иманентно битие се или универзални, или не се уметност. Тогаш се случи големиот расцеп и раскол во рамките на нивната словенска цивилизација. Нејзината поделеност потем ги донесе војните во кои народите со иста вера, со ист јазик, со иста култура, се караа и дури војуваа едни со други. И колку само млака, топла и невина човечка крв истече по Вардар, Морава и Марица, напразно плисната! Зошто? И Чуму? Вселенскиот духовен полуостров повеќе го нема таков каков што го имаше. Го нема повеќе ни единствениот јазик, ни единствениот поглед на светот, ни единствениот сензибилитет. Народите си избегаа едни од други и меѓусебно се спротивставија едни на други. За среќа, меѓутоа, во нив никогаш не престана да тлее генетскиот копнеж, како некогаш по исихастичката, сега по некоја нова *балканска интернационала* со единствениот императив: да изградат тие еден свој Балкан, едно ново единство на Балканот, еден нов обединет балкански комонвелт. Ќе стасаме ли, се прашувам, до зорнината на таквиот европски Балкан, во кој за културното наследство нема повеќе да се расправаме, туку ќе го живееме сите како свое.

Денес живееме во време на катадневни радикални мени, кои се одвиваат толку брзо што дури и самите не можеме да ги забележиме. Тука во овој час, вгледани во убавините на исколот и на древноста, во големото словенско културно наследство, тече, покрај нас и во нас, глобализацискиот процес, кој на многу стари модели на денешното човеково постоење му дава радикално ново значење. Ако на глобализацијата гледаме како на историски процес, според кој народите на светот и нивното културно и духовно богатство ќе се инкорпорираат во едно единствено светско општество, во познатата Кантова светска држава, т.е. во глобалното општество, во кое доаѓа до брза и силна интензификација на светските социјални и културни врски, тогаш и самата синтагма *национално културно наследство* добива нова смисла и значење, т.е. и таа станува во онлајн-светот, катаден, органски поврзана со информациската теорија, која води кон триумф на т.н. *семиотичка култура*, во која со нејзиниот продир се доаѓа до создавање на организациски поврзувања на националното културно наследство на секоја земја како светско и планетарно, со што целиот свет станува еден единствен музеј на светската култура. Тоа, пак, доведува не до сепарација на културното наследство во рамките на националниот идентитет граден врз него, туку до негова интегра-

ција и до она што го наречувам сојуз на национални идентитети, со што се создава еден транснационален или наднационален систем на опстојба, која ќе израсне во нова морална, духовна и планетарна парадигма за опстанокот на современиот свет, зашто, како што покажува неговата досегашна историја, така поделен, извитоперен, понижен и безмилосен, го дотолчи и го дотолчува човечкиот род.

Дозволете ми, на крајот, право на една непринудена искреност, иако сум свесен дека малите средини не трпат голема искреност.

Македонија е мала држава, но една меѓу ретките земји во светот со толкаво богато и раритетно културно наследство. Во неа најсилен впечаток оставаат христијанските споменици, кои ги исполнуваат „најблескавите страници од историјата на народите што живеат во срцето на Балканот“. Чувствувам сега на крајот да речам неколку збора за еден малку познат, а светски релевантен факт:

Ние Македонците сме чуден минлет со почуден табиет. Така Бог нè создал да не умееме да се пофалиме, туку постојано да се оплакуваме. Тука, сакам макар делумно да го негирам тој вроден македонски адет. Чујте сосема накусо.

Откако рускиот византолог и историчар на уметноста Никола Окуњев, кој го истражуваше манастирот „Св. Пантелејмон“ во Нерези на падините на Водно во Скопје, по откривањето на вредноста на првиот слој живопис, како откровение, како гениј чистој простоти во сета неизмерна убавина, ја опиша познатата фрескосцена „Оплакувањето на Христа“. Што таа ни откри, со што естетски нè стаписа и нас и светот, зошто таа блескава антологиска сцена влезе во врвните вредности на светското сликарство и што е тоа ново на светско историски план во неа?

Не можејќи и жалејќи што не можам да ја покажам, ќе прераскажам со зборови.

„За прв пат сцената е сместена во кружна отсечка, а не во правоаголник. Прв пат ангелите плачат. За прв и последен пат Богородица, подземена од очајот, го опчекорува мртвото тело на Христос. За прв пат е живописана сета емоционална драма во која учествуваат небесните битија. Секоја фигура во сцената на оплакувањето активно ги изразува своите драматични и тажни чувства, а над секоја од неа се надвиснала депресија од тешката болка и жалост во мигот со разделбата од Христос. За прв пат е насликан бакнежот на Богородица, кој до Нерези е непознат во византиското сликарство. Над сè во оплакувањето лебди воздржана тага упатена кон мртвиот Христос-човек син-единец, што го овековечува лелекот, солзите, очајот. За прв пат *Оплакувањето* е слика на смртта, која го поистоветува крајот на страдањето на смртниот човек со крајот на страдањето на бесмртниот Бог“.

„Св. Пантелејмон“ во Нерези со сите свои ликовни ансамбли, живописан од непознат зограф, го отвори прашањето каде се појави европската ренесансна уметност? На Балканот, во Македонија, односно на Исток или на Запад? Нерези е дванаесетти век (дученто). Ѓото ди Бондоне е почетокот на четиринаесеттиот (кватроченто). Ако доживувањето и драматичните и емотивни моменти се најважна ликовна карактеристика на еден Ѓото, а тој е најголем и најмаркантен сликар кој навести една нова гигантска епоха, ренесансната, тоа на естетски многу побрилијантен начин го имаме во Нерези речиси неполни две столетија порано.

Затоа Нерези и Македонија Иља Еренбург ги смета како предвесници пред Ѓото на европската ренесанса, а непознатиот нерешки живописец, тој фасцинантен мајстор на бојата и нејзината музикалност разлеана низ фигурите, на која тој ѝ даде примат, да го вредиме за светски великан во историјата на уметноста. Без неговото сликарство во манастирот „Св. Пантелејмон“ (Нерези), кое внесе нов поредок во историјата на сликарството од XII в. па натаму, повеќе не може да се проучува византиската уметност. Без Нерези денес е неможно да се разберат цели столетија на ликовниот развој на уметноста во Средниот век, зашто тој ја воздигна на величествен начин, две неполни столетија пред Бога, познатата ренесансна парадигма, непосредниот човек од срце и душа, од крв и месо, познатиот Uomo Universale.